

Н. Я. ПЯТРОВА*(г. Мінск, УА “Беларускі дзяржаўны
ўніверсітэт інфарматыкі і радыёэлектронікі”)***НЕТРАДЫЦЫЙНАЯ СЛОВАСПАЛУЧАЛЬНАСЦЬ У ІДЫЯЛЕКЦЕ
(НА МАТЭРЫЯЛЕ ТЭКСТАЎ МІХАСЯ ЗАРЭЦКАГА)**

У артыкуле разглядаецца змест і аб’ём паняцця ідыялект. На матэрыяле тэкстаў Міхася Зарэцкага адлюстроўваюцца розныя спосабы праяўлення моўнай індывідуальнасці майстра слова. Прыводзяцца прыклады з тэкстаў аўтара нетрадыцыйнага ўжывання ўзуальных моўных адзінак, якія ў ідыялекце могуць набываць спецыфічныя значэнні або аўтарскія сэнсавыя прырашчэнні. Звяртаецца ўвага на такую асаблівасць творчага почырку пісьменніка, як стварэнне індывідуальна-аўтарскіх эпітэтаў і метафар на аснове нетрадыцыйнай спалучальнасці слоў.

На сучасным этапе развіцця лінгвістычнай навукі ўвага даследчыкаў скіравана на праблему індывідуальнай творчасці пісьменнікаў. Выяўленне і тлумачэнне індывідуальна-аўтарскіх асаблівасцей мастацкага тэксту – адна з найскладанейшых і неадназначных праблем філалогіі.

Аўтарская індывідуальнасць адлюстроўваецца ў моўна-стылістычным афармленні мастацкага тэксту “як на ўзроўні праяўлення аўтарскай свядомасці, яго маральна-этычных поглядаў, так і на ўзроўні літаратурнай формы” [1, с. 222]. Разам з тым, індывідуальнае маўленне – гэта не толькі аказіянальныя адзінкі, якія ствараюцца майстрамі слова. У аснове індывідуальнага маўлення ў першую чаргу знаходзяцца агульналітаратурныя нормы, якія носьбіт ідыялекту выкарыстоўвае з улікам моўнай спецыфікі, мэт, задумы, поглядаў, творчых адносін, паколькі “індывідуальны аўтарскі стыль узнікае толькі на аснове стылістычных магчымасцей зыходнай мовы” [2, с. 464].

Нягледзячы на тое, што ў аснове любога тэксту пакладзены “магчымасці зыходнай мовы”, аднолькавыя і абавязковыя для ўсіх, кожнаму твору (тэксту) уласціва ўнікальнасць, адзінкавасць, непаўторнасць. Моўная асоба не проста карыстаецца мовай як гатовым сродкам выражэння думкі, мова для яго – сродак пераўвасабляць уражанні, рабіць іх прадметам пазнання. За кожным тэкстам паўстае яго стваральнік, які па-свойму ўспрымае і адлюстроўвае навакольны свет, мае адрозны ад іншых жыццёвы вопыт, валодае пэўнай сістэмай ведаў, мае свае схільнасці, інтарэсы, асаблівасці паводзін, мыслення. Таму індывідуальнае ў мове мастацкай літаратуры абапіраецца на моўную асобу і рэалізуецца ў яго ідыялекце.

Вызначальную ролю ў вытлумачэнні зместу і аб’ёму паняцця ідыялект, на наш погляд, набывае аўтарская інтэнцыя – усвядомлены намер моўнай асобы надаць моўнай адзінцы пэўную кантэкстуальную значнасць. Таму мы вызначаем ідыялект як сукупнасць моўных сродкаў, якія паводле аўтарскай інтэнцыі адлюстроўваюць фрагмент індывідуальнай карціны свету [3, с. 98]. Такім чынам, ідыялект з’яўляецца вербальным выражэннем моўнай асобы і асэнсоўваецца як вынік рэалізацыі адзінак нацыянальнай мовы. Моўная асоба, абапіраючыся на сродкі этнамовы, стварае ідыялект, аналіз якога ў сваю чаргу дае магчымасць ахарактарызаваць асобныя рысы моўнай асобы носьбіта ідыялекту. Асноўнымі паказчыкамі ідыялекту з’яўляюцца моўныя адзінкі на лексічным узроўні, паколькі праяўленне індывідуальнасці моўнай асобы знаходзіць у словах найбольшую канцэнтрацыю.

Лінгвістычныя даследаванні мастацкіх тэкстаў таго ці іншага пісьменніка каштоўныя сваёй антрапацэнтрычнай накіраванасцю, бо выходзяць на даволі актуальную праблему фарміравання і складвання нацыянальнай літаратурнай мовы ў межах індывідуальнага

мастацкага маўлення. Проза Міхася Зарэцкага – пісьменніка, які знаходзіўся ля вытокаў станаўлення беларускай літаратуры, новай літаратурнай мовы, – дае багаты і каштоўны матэрыял для назірання над асаблівасцямі фарміравання стылю мастацкай літаратуры, раскрывае спосабы і сродкі выпрацоўкі асноўных нормаў беларускай літаратурнай мовы. Адметнасць тэкстаў М. Зарэцкага вызначаецца суадносінамі паміж, з аднаго боку, маўленчым узусам беларускай мовы ў гады літаратурнай дзейнасці пісьменніка (1921–1936 гг.) і, з другога боку, шэрагам устойлівых моўных адметнасцей аўтарскага ідыялекту, якія тычацца як наяўнасці індывідуальна-аўтарскіх слоў, так і індывідуальных адметнасцей ва ўжыванні ўзуальных лексем, якія развілі аўтарскія значэнні.

Ствараючы тэкст, пісьменнік усвядомлена, г. зн. інтэнцыянальна, пераўтварае стандартную сістэму агульнанароднай мовы ў спецыфічную сістэму сваёй рэпрэзентацыі, у выніку чаго з’яўляюцца асаблівыя моўныя сродкі, якія і вызначаюць ідыялект. Такія лексічныя адзінкі набываюць статус ідыялектэм у выніку праяўлення моўнай індывідуальнасці носьбіта ідыялекту і выяўляюцца шляхам выбаркі з тэкстаў моўнай асобы слоў, якія пры суаднясенні з агульнанароднай мовай будуць формай ці зместам адрознівацца ад лексем, характэрных для маўленчага узусу.

Адным з важных паказчыкаў, які стварае непаўторнасць ідыялекту М. Зарэцкага, з’яўляецца нетрадыцыйная словаспалучальнасць. Кожная лексічная адзінка мовы валодае пэўным спалучальным патэнцыялам, які складаюць тыя словы, што ўжо аб’ядноўваліся з імі ў маўленні; “акрамя іх, у спалучальны патэнцыял уваходзяць лексічныя адзінкі, якія хоць і не выкарыстоўваліся раней са словам, але якія ўтвараюць пры спалучэнні з ім словазлучэнні, што адлюстроўваюць рэальныя прадметы, сітуацыі, уласцівасці і адносіны. Інакш кажучы, слова нясе ўспаміны аб усіх мінулых кантэкстах, у якіх яно прымала ўдзел, і нясе на сабе цень усіх будучых кантэкстаў, у якіх яно можа ўдзельнічаць згодна са сваёй прыродай” [4, с. 192–193]. У сваю чаргу “мова мастацкай літаратуры з уласцівай ёй “устапоўкай на выражэнне” мае законнае права на дэфармацыю, на парушэнне агульналітаратурных моўных норм” [5, с. 4]. Таму ў аўтарскіх кантэкстах часам можна ўбачыць факты нетрадыцыйнай спалучальнасці слоў з мэтай надаць лексічным адзінкам своеасаблівы, спецыфічны змест: “у такіх словазлучэннях словы набываюць дадатковы сэнс, што звязана з мастацкім светаўспрыманням аўтара” [6, с. 99].

У тэкстах М. Зарэцкага нетрадыцыйныя словазлучэнні з’яўляюцца даволі часта: *Праўда, высокакультурнаму садзісту Гольцу не ўдалося кончыць свае забавы, бо сяляне парой наведамілі ў Бабруйск, і вышэйшаму начальству хоця-нехаця прыйшлося спыніць спрытнага афіцэра* [Цені крывавай мінуўшчыны, т. 4, с. 320–321]*; *Лясніцкі бачыў, як нейкі хлапчына забавіўся саступіць з дарогі – афіцэр грацыёзна нагнуўся, сцёбнуў яго бізуном і з лёгкай усмешкай паехаў далей* [Сцежкі-дарожкі; т. 2, с. 277]; *Я не пагляджу, што ў цябе морда прыгожая* [Віхор на балоце; т. 4, с. 206]; *Гэй, вы, багатыры! Чаго вам тут трэба? У вас свайго няма куды дзець! Ненажэрныя!* [Вясна 1930 года; т. 4, с. 140]; *Затое цяпер з’явіўся ў яго новы гатунак амбіцыі...* [Сцежкі-дарожкі; т. 2, с. 184] і інш.

Часцей за ўсё нетрадыцыйныя словазлучэнні ў тэкстах М. Зарэцкага развіваюць іранічныя канатацыі. Так, лексема *грацыёзны* мае значэнне ‘поўны грацыі, прыгожы ў позах, зграбны’ [8, т. 2, с. 80], выклікае заканамерную асацыяцыю з асобай жаночага полу ці прыгожай жывёлай (казуля, лань ці інш.). Выкарыстоўваючы слова *грацыёзны* пры характарыстыцы *афіцэра*, аўтар стварае іранічную канатацыю, прычым такое спецыфічнае аб’яднанне лексем дазваляе пісьменніку перадаваць імпліцытную ацэнку. Спалучэнне *ненажэрныя багатыры* таксама пашырае ўяўленне аб семантычных сувязях слоў.

* Тут і далей прыклады прыводзяцца паводле выдання: Зарэцкі, М. Збор твораў: у 4 т. / М. Зарэцкі. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1989–1992 [7] з пазначэннем назвы твора, тома і старонкі.

Нейтральная лексема *багатыр* ('той, хто валодае вялікай маёмасцю; казачны асілак' [8, т. 1, с. 322]) ва ўзуальным выкарыстанні не мае негатыўных канатацый, але ў аўтарскім кантэксце стылістычная афарбоўка слова ўспрымаецца як зніжаная. За кошт збліжэння слова *багатыр* з размоўным прыметнікам *ненажэрны*, які мае адмоўную семантыку, у аўтарскім кантэксце развіваюцца пеяратаўныя канатацыі. Аб'ядноўваючы ў адным радзе азначэнне *прыгожы* з назоўнікам *морда*, які ў ТСБМ кваліфікуецца як грубае слова [8, т. 3, с. 174], М. Зарэцкі стварае іронію, негатыўны зарад экспрэсіі, нараджае кантраснасць. Сэнсава кантрастуюць лексічныя адзінкі і ў выразе *высокакультурны садзіст*, што ўзмацняе ацэначны кампанент значэння. Паводле ТСБМ слова *гатунак* – 'разрад, катэгорыя якога-небудзь тавару па якасці, расцэнцы; сорт' [8, т. 2, с. 40]. Аб'яднанне яго ў адным радзе з лексмай *амбіцыя* ('празмернае пачуццё асабістай годнасці; самалюбства' [8, т. 1, с. 228]) рэпрэзентуе спецыфічныя сінтагматычныя сувязі, паколькі ў значэнні адзінкі *амбіцыя* адсутнічае сема 'тавар'. Таму нетрадыцыйнае спалучэнне *гатунак амбіцыі* развівае ў тэксце М. Зарэцкага дадатковую экспрэсію, кантраснасць, у выніку такога кантэкстуальна-семантычнага пераўтварэння пісьменнік акцэнтуюе ўвагу чытача на больш істотнай для яго інфармацыі.

Часам нетрадыцыйныя словазлучэнні з тэкстаў М. Зарэцкага заснаваны на сутыкненні стылістычна процілеглых адзінак. Напрыклад, слова *індыферэнтны* ('абіяжавы, раўнадушны' [8, т. 1, с. 544]) не мае традыцыйнай кніжнай афарбоўкі ў наступным аўтарскім кантэксце: *Аўтухова аўдыторыя ўбірала ў сябе найбольш індыферэнтную частку насельніцтва, прапісных вясковых скалазубаў* [Сцежкі-дарожкі; т. 2, с. 112]. Зніжэнне стылістычнага статусу кніжнасці слова *індыферэнтны* адбываецца за кошт яго выкарыстання ў адным радзе з размоўнай лексмай *скалазубы* ('з выскаленымі зубамі' [8, т. 5, кн. 1, с. 150]) як з раўнапраўнай адзінкай, што ў выніку развівае канататыўнае адценне іроніі.

У тэкстах М. Зарэцкага на нетрадыцыйнай спалучальнасці слоў заснаваны многія аўтарскія эпітэты і метафары. Яны з'яўляюцца паказчыкамі светапогляду пісьменніка, своеасаблівага, незвычайнага аўтарскага ўспрымання навакольнага свету. Як заўважае Н. В. Гаўрош, "спецыфіка выкарыстання таго ці іншага эпітэта ў кантэксце вызначаецца сувяззю (большай ці меншай ступенню злітнасці) яго з паяснёным словам" [9, с. 17]. Умовай для ўзнікнення індывідуальна-аўтарскіх эпітэтаў служыць незвычайнасць, нестандартнасць спалучэння слоў, якая адлюстроўвае своеасаблівасць аўтарскіх асацыяцый. Нечаканасць, арыгінальнасць спалучэння нейтральных прыметнікаў з назоўнікамі, якія ў звычайным кантэксце з імі не спалучаюцца, забяспечвае ўзмацненне вобразнасці кантэкстаў М. Зарэцкага: *Над вагонамі нёсся настойны гудок, поўны сцюдзёнай журбы* [На чыгунцы; т. 1, с. 294]; *Дзень заняўся сляпы, слізготны* [Ой, ляцелі гусі; т. 1, с. 444]; *З сэрца ў яго цяжка выціскаецца кропля даўнае, рэдкае, вадзяністае пшчотнасці* [Вязьмо; т. 3, с. 221]; *Вёска і Макрына – палубоўніцы горкія, крушынавая радасць яго* [Сцежкі-дарожкі; т. 2, с. 67]; *Молах замест адказу ўздыхае працяжным чатырохпавярховым уздыхам* [Вязьмо; т. 3, с. 27]. Па сваёй сутнасці прадмет або з'ява не маюць тых якасцей і ўласцівасцей, якімі надзяляе іх пісьменнік, але на аснове знешняга ці ўнутранага падабенства ствараецца новы вобраз, новае бачанне і разуменне.

Адным са спосабаў індывідуалізацыі мовы ў тэкстах М. Зарэцкага з'яўляецца і актыўнае выкарыстанне аўтарскіх метафар. Як звяртае ўвагу В. Д. Старычонок, "іх семантычная і структурная арганізацыя абумоўлены спецыфікай светаўспрымання аўтара, яго асабістым жыццёвым вопытам, індывідуальнымі сістэмамі каштоўнасцей, багаццем уяўленняў і свежасцю асацыяцый, асаблівасцямі стылю і почырку выкладання фактаў і многімі іншымі прычынамі" [10, с. 131]. Большасць нетрадыцыйных атаясамліванняў уласціва субстантыўным метафарам пісьменніка: *хвосцік хітрынкі* [Вясна 1930 года; т. 4, с. 141]; *шкарлупа адчужанасці* [Вясна 1930 года; т. 4, с. 137]; *пялёнка самаспадману* [Вязьмо; т. 3, с. 246]; *гушчар разважанняў* [Вязьмо; т. 3, с. 204]; *грымаса хутарызацыі* [Вязьмо; т. 3, с. 195]; *лахманіна сямейнага шчасця* [Вязьмо; т. 3, с. 168]; *тхліна псіхікі* [Вязьмо; т. 3, с. 154]; *джала згрызот* [Вязьмо; т. 3, с. 120]; *цела зямлі; цурочки спеваў* [Вясна 1930 года; т. 4, с. 130]; *кветкі лятункаў* [Сцежкі-дарожкі; т. 2, с. 353]; *лістапад – золата смерці; кроў жыцця* [Сцежкі-дарожкі; т. 2, с. 386]; *шкілет выноў; цела*

фактаў [Рубеж; т. 4, с. 43]; *берагі – земляное мяса* [Падарожжа на новую зямлю; т. 4, с. 79]; *мяса зямлі* [Падарожжа на новую зямлю; т. 4, с. 83]; *жылы каналаў* [Падарожжа на новую зямлю; т. 4, с. 84]; *вы – рудымент гісторыі* [Рубеж; т. 4, с. 52]; *гром алітэрацый; маланкі рыфм і асанансаў* [Крывічы; т. 4, с. 26]; *танец вагона* [На чыгунцы; т. 1, с. 295]; *жгут цел* [На чыгунцы; т. 1, с. 289]; *мох даўнасці* [Голы звер; т. 2, с. 11]; *драбіны балансаў* [Голы звер; т. 2, с. 48]; *скура балота* [Падарожжа на новую зямлю; т. 4, с. 83] і інш. Семантыка кампанентаў гэтых метафарычных спалучэнняў супярэчыць іх аб'яднанню, але ў выніку такога ўзаемадзеяння ствараецца асаблівы мастацка-эстэтычны эфект, што дазваляе моўнай асобе дакладна адлюстроўваць псіхалагічны стан чалавека, яго пачуцці, найбольш выразна ахаарактерызаваць прадметы і з'явы рэчаіснасці.

Такім чынам, узаемадзеянне лексічных элементаў у межах мінімальнага кантэксту, у выніку якога адбываюцца вобразна-эстэтычныя пераўтварэнні семантычнай структуры слоў, змяняюцца іх стылістычныя якасці, – прадуктыўны спосаб праяўлення моўнай індывідуальнасці ў тэкстах Міхася Зарэцкага. У ідыялекце беларускага пісьменніка атрымалі пашырэнне нетрадыцыйныя словазлучэнні. Часцей за ўсё на такім выкарыстанні слоў заснавана развіццё дадатковага пеяратыўнага, пераважна іранічнага, падтэксту. Адметнасцю творчага почырку пісьменніка з'яўляецца тое, што на аснове нетрадыцыйнай словаспалучальнасці створаны многія індывідуальна-аўтарскія эпітэты і метафары.

Спіс выкарыстанай літаратуры

- 1 Валгина, И. С. Теория текста: учебное пособие / И. С. Валгина. – Москва: Логос, 2003. – 280 с.
- 2 Матезиус, В. Язык и стиль / В. Матезиус // Пражский лингвистический кружок: сборник статей / редкол.: Н. А. Кондрашов (гл. ред.) [и др.]. – Москва: Прогресс, 1967. – С. 444–523.
- 3 Петрова, Н. Е. О соотношении понятий 'идиолект' и 'идиостиль' / Н. Е. Петрова // Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. Гуманитарные науки. – 2023. – № 4 (139). – С. 94–98.
- 4 Морковкин, В. В. Некоторые моменты взаимодействия семантики слова и его сочетаемости / В. В. Морковкин // Сочетаемость русских слов как лингвистическая и методическая проблема: сборник статей / редкол.: В. В. Морковкин (отв. ред.) [и др.]. – Москва: Институт русского языка им. А. С. Пушкина, 1983. – С. 191–195.
- 5 Виноградов, В. В. Литературный язык и язык художественной литературы / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1955. – №4. – С. 3 – 6.
- 6 Трыпуціна, Т. М. Мова мастацкага твора / Т. М. Трыпуціна. – Мінск: БДПУ, 2004. – 170 с.
- 7 Зарэцкі, М. Збор твораў: у 4 т. / М. Зарэцкі. – Мінск: Маст. літ., 1989 – 1992. – 4 т.
- 8 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / АН БССР, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа; рэдкал.: К. К. Атраховіч [і інш.]. – Мінск: Бел. Сав. Энцыклапедыя, 1977 – 1984. – 5 т.
- 9 Гаўрош, Н. В. Аказіянальнае вобразнае азначэнне ў мастацкім тэксце / Н. В. Гаўрош // Слова. Вобраз. Кантэкст: зб. навук. арт. / Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт; пад агульн. рэд. Н. В. Гаўрош. – Мінск: БДПУ, 1994. – С. 16–26.
- 10 Старычонок, В. Д. Метафара ў беларускай мове: на матэрыяле субстантываў: манаграфія / В. Д. Старычонок. – Мінск: БДПУ, 2007. – 190 с.

The article examines the content and scope of the concept of idiolect. The material of M. Zaretsky's works reflects various ways of expressing linguistic individuality. Examples from the author's texts of the non-traditional use of common language units, which in an idiolect can acquire specific meanings or author's semantic increments, are given. Attention is drawn to such a feature of the writer's creative handwriting as the creation of individual author's epithets and metaphors based on non-traditional word combinations.